

بررسی تجارت در دوره ساسانی

زهرا شکریان^۱

تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۹/۱۷ - تاریخ قبول ۱۴۰۰/۱۰/۲۰

دوفصلنامه مطالعات ایران کهن - شماره دوم، سال اول، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ (شاپا ۴۲۴۷-۲۷۸۳)

چکیده

حکومت ساسانیان (۲۲۴-۶۵۱ م) که براساس تمرکزگرایی سیاسی و وحدت دینی بنیان شده بود، نه تنها درگسترش قلمرو و سرکوب دشمنان خارجی موفقیت‌هایی کسب کرد، بلکه در شکوفایی و رشد اقتصادی، بازرگانی و تجارت خارجی و داخلی نیز تحولات چشمگیری در این دوره پدید آمد. ساسانیان که در تجارت وارث اشکانیان بودند با ایجاد تغییراتی به توسعه آن همت گماشتند، به گونه‌ای که گستره تجارت بین‌المللی ساسانیان تا افریقا نیز رسیده است. اقتصاد داخلی ساسانی نیز در این دوره دچار تحولاتی شد و از قوانین مدونی پیروی می‌کرد. این پژوهش به دنبال شناسایی عوامل مؤثر در رونق تجارت ساسانی است. سکه‌ها، مهرها، ظروف برجای مانده، متون فارسی‌میانه و آثار مورخان اسلامی اطلاعاتی در زمینه تجارت ساسانی ارائه می‌دهند. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی موضوع پرداخته شده است. بررسی‌ها بیانگر آن است که در این دوره رشد اقتصادی تا حد زیادی مرهون افزایش تجارت شرق و غرب بوده که از شاهراه تجاری خلیج فارس و جاده ابریشم صورت می‌گرفت. رقابت دو قدرت بزرگ منطقه (روم و ایران) بر تسلط بر بازارهای منطقه و سود حاصل از آن در رونق اقتصاد تأثیرگذارده است. استفاده از متخصصان و نیروی کار اسرای جنگی رومی واحداث شهرهای جدید نیز در توسعه تجارت نقش داشته‌اند. در دوره ساسانی نقش حکومت در فعالیت‌های اقتصادی به‌طور غیرمستقیم بود و از محل مالیات، خراج و عوارض گمرکی سود قابل توجهی عاید حکومت می‌شد. در اواخر حکومت افزایش نرخ مالیات بازرگانان را با مشکل مواجه نمود و رشد اقتصادی دچار رکود شد. با وجود این، گسترش تجارت در دوره اسلامی به مقدار زیادی مرهون تجربیات ساسانیان است.

واژه‌های کلیدی: تجارت، بازرگانی، اقتصاد، ساسانی، ایران، روم

^۱ - دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهرری

۱. مقدمه

ساسانیان با اتخاذ سیاست تمرکزگرایی و اتحادی که بین دین و دولت ایجاد کردند در مدت ۴۲۶ سال حاکمیت توانستند یکی از با ثبات‌ترین دوره‌های حکومتی در ایران قبل از اسلام را رهبری نمایند. در این دوره ایران در زمینه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی دچار تحولاتی نوین شد، به گونه‌ای که آثار به جامانده از ساسانیان به عنوان سرمشق در حکومت‌های اسلامی مورد استقبال قرار گرفت. بنابراین بررسی عواملی که در شکل‌گیری نهادهای مختلف این دوره نقش داشته‌اند به شناخت کامل‌تری از مدیریت شاهان ساسانی می‌انجامد که در این میان تجارت از مهم‌ترین عواملی است که بایستی به آن پرداخته شود. از مجموعه عواملی که در شکل‌گیری اقتصاد دولت‌ها نقش دارند به دو عامل مهم طبیعی و انسانی بایستی اشاره کرد. عناصری چون آب و هوا، حاصلخیزی خاک، منابع آبی در کنار فعالیت کشاورزان و زمین‌داران و مدیریت کارآمد دولت‌ها در رشد و توسعه اقتصاد داخلی و خارجی تأثیرگذار است.

این درحالی است که ساسانیان در طول دوران زمامداری همواره با مشکلات داخلی و خارجی متعددی مواجه بودند. مزاحمت‌های اقوام بیابانگرد در مرزهای شرقی، وجود امپراتوری روم و دشمنی و رقابتی که همواره میان این دو قدرت بزرگ منطقه وجود داشت، مشکلات داخلی نظیر اختلافات داخلی درون حکومت، قدرت‌گیری روحانیت زردشتی و ظهور برخی عقاید دینی، خشکسالی، قحطی و جنبش‌های اجتماعی از جمله مسائلی است که حاکمیت ساسانی همواره با آن روبه‌رو بوده است. بنابراین شناخت راهکارهایی که ساسانیان توانستند با توسل به آن‌ها بر مشکلات فائق آیند حائز اهمیت است.

از منابعی که در مورد تجارت ساسانی اطلاعات ارائه می‌دهند به آثار نویسندگان رومی، سریانی، نویسندگان اسلامی، متون زردشتی، یافته‌های باستان‌شناختی مانند سکه‌ها، مهرها، اثرمهرها، ظروف کتیبه‌دار می‌توان اشاره کرد. تاکنون مطالعات متعددی در خصوص تجارت

دوره ساسانی انجام شده است. از جمله کوانچی هاندا در مقاله «روابط سیاسی ایران و چین در دوره ساسانی» (۱۳۵۰)، به روابط ایران و چین پرداخته است. ریچارد نلسون فرای نیز مقالاتی با عنوان‌های «تجارت عصر ساسانی» و «مهرها و مهر و موم‌ها» (۱۹۸۹م) منتشر کرده است. کتاب «تاریخ اقتصاد دولت ساسانی» نیز توسط فرانتس آلتهایم و استیل روت تألیف و توسط هوشنگ صادقی (۱۳۸۲) به فارسی ترجمه شده است. همچنین مقاله «تجارت خلیج فارس در اواخر دوره باستان» توسط تورج دریایی (۲۰۰۳م) منتشر شده است. مقاله‌ای نیز با عنوان «تجارت ایران در دوره ساسانیان (با تکیه بر مستندات باستان شناسی)» توسط حسین نادری قره بابا و میرصمد موسوی و اسماعیل دلیر در سال ۱۳۸۸ توسط دانشگاه تربیت معلم چاپ شده است. کتاب‌های شاهنشاهی ساسانی و ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان نوشته تورج دریایی در سال ۱۳۹۲ ترجمه و چاپ شده است. با وجود این شناخت عوامل مؤثر در رشد تجارت ساسانی حائز اهمیت است. در تحقیق پیش رو به بررسی این عوامل و نقش تجارت در اقتصاد ساسانی پرداخته می‌شود. در این راستا به بررسی راه‌های تجاری، شهرها و بنادر احداث شده، نیروی کار و کشورهای که با ساسانیان مبادلات تجاری داشتند، پرداخته شده است.

۲. راه‌های بازرگانی

ساسانیان تجارت را از اشکانیان به ارث بردند. دستاوردهای هخامنشیان در تجارت داخلی و تجارت اشکانیان در دو بعد داخلی و خارجی میراثی بود که در رونق بخشیدن به تجارت ساسانی تأثیر داشت. حاکمیت یکپارچه هخامنشیان بر بخش وسیعی از آسیا و قسمت‌هایی از اروپا و آفریقا، تجارت داخلی را برجسته‌تر کرد. در این دوره حقوق گمرکی دریافت نمی‌شد، در حالی که در زمان اشکانیان در مرزهای خارجی و داخلی بین حکومت‌های ملوک‌الطوایفی حقوق گمرکی دریافت می‌شد. انعقاد قرارداد بازرگانی بین مهرداد دوم (حک: ۱۲۴-۷۶ ق.م) و خاقان چین به مبادلات در مسیر جاده ابریشم رسمیت بخشید (نادری قره بابا و دیگران،

۱۳۸۸: ۹-۱۱). در دوره ساسانی، تجارت و امور بازرگانی از طریق راه زمین و دریا انجام می‌گرفت. تجارت خشکی از راه‌های کاروان‌رو صورت می‌گرفت. شاهراه اصلی از تیسفون در کنار دجله شروع و از حلوان و کنگاور به همدان می‌رسید و از آنجا به جاده‌های مختلف منشعب می‌شد؛ یکی به سمت جنوب از فارس و خوزستان گذشته به خلیج فارس می‌رسید و دیگری از راه خشکی، از کوه‌های گیلان و البرز گذشته، به دریای خزر می‌رسید یا از راه خراسان و دره کابل به هندوستان اتصال می‌یافت. همچنین، از ترکستان و حوضه رود تاریم^۲ نیز راهی به چین می‌پیوست (کریستن‌سن، ۱۳۷۲: ۱۸۹). جابجایی کالاها از این دو مسیر متفاوت و سرعت آن نیز به زمان مورد نظر وابسته بود و روند تجارت هیچ‌گاه در دو مسیر ثابت نبوده است (دریایی، ۱۳۹۲: ۱۵۱). راه زمینی بسیار معروف که از آن برای تجارت استفاده می‌شد جاده ابریشم بود.

۱-۲. جاده ابریشم

سابقه جاده ابریشم و نقش مهم آن در تبادلات تجاری به پیش از ساسانیان بازمی‌گردد. این جاده مشرق زمین را به غرب پیوند می‌داد و ایران منطقه میانی این جاده بین‌المللی محسوب می‌شد. مالیات و عوارض گوناگونی که دولت از محموله‌های در حال حرکت از شرق به غرب اخذ می‌کرد سود فراوانی برای خزانه سلطنتی داشت. ایران نیز در برابر اخذ عوارض راهداری، به حراست و نگهداری از جاده‌ها و ساخت ایستگاه‌ها و کاروانسرا و آب انبارها می‌پرداخت (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۴۰۹). در دوره سلطنت خسرو انوشیروان (حک: ۵۳۱-۵۷۹م) این جاده که به‌عنوان شاهراه مهم اقتصادی برای عبور ابریشم چینی و دیگر کالاها به روم و مصر تبدیل شده

^۲ -Tarim

بود مورد توجه خاص قرار گرفت. ساسانیان و سلسله چینی تانگ^۳ جاده تجاری ابریشم را از طریق چند عهدنامه رسمیت بخشیده و بهسازی کردند. معروف‌ترین این توافق‌نامه‌ها در مورد ابریشمی بود که چینی‌ها به ایران صادر می‌کردند. بافندگان منسوجات در پارس پارچه‌های بافته شده را به چین باز می‌گرداندند و این پارچه‌ها به‌ویژه مورد استقبال ثروتمندان چینی بود. علاوه بر ابریشم، عطریات، ادویه، گیاهان دارویی، ابزار، سلاح و کالاهای هنری از طریق جاده ابریشم جابجا می‌شد (فرخ، ۱۳۹۰: ۴۳۹). در این میان به نقش واسطه‌گرانی که در این فعالیت‌ها نقش داشتند بایستی اشاره کرد.

از سوداگران مهم جاده ابریشم اهالی سُغد بودند که به «تجار ابریشم» شهرت داشتند و بازرگانی آسیای میانه زیر سلطه آن‌ها بود (دریایی، ۱۳۹۲ ج: ۱۰۸). بازرگانان سغدی انتقال کالاهای چینی به بازارهای غربی را از طریق راه‌های زمینی برعهده داشتند. منافع سغدی‌ان، که نقش واسطه‌کیدی در تجارت بین چین و جهان غرب را ایفا می‌کردند، با منافع دولت ساسانی در تضاد بود. از این‌رو پس از تسلط ترکان بر ماورالنهر، سغدی‌ان سعی در استفاده از موقعیت جدید نمودند تا از تسلط ساسانیان بر راه‌های تجاری غرب خاتمه دهند. اگر چه دولت ساسانی در مقابل درخواست‌های مکرر تجار سغدی و سروران ترک تبارشان ایستادگی کرد، اما به دلیل تحرکات تجار سغدی، ساسانیان مجبور شدند تغییراتی در سیاست خارجی داده که منجر به ایجاد اتحادیه‌های سیاسی در سراسر گستره حد فاصل چین تا بیزانس گردید (رضا، ۱۳۸۸: ۲۵۶/۱۷-۲۵۵).

۲-۲. تجارت دریایی

۳-Tang

از دودمان‌های پادشاهی چین بین سال‌های ۶۱۸ تا ۹۰۷ میلادی

بازرگانی بین المللی از سمت جنوب و از طریق خلیج فارس و دریای عمان، یک عامل مهم پرسود در محدوده اقتصادی ساسانی بوده است. تحولات منطقه‌ای و جهانی و توجه خاص شاهان ساسانی به این منطقه موجبات پیشرفت و توسعه آن را به وجود آورد، به‌طوری که طی قرن سوم تا هفتم میلادی، در سایه اعمال سیاست‌های اقتصادی ساسانیان، خلیج فارس برتری خود را بر دریای مدیترانه و دریای سرخ دوباره به‌دست آورد و این منطقه تبدیل به کانون تبادلات دریایی شد (وثوقی، ۱۳۸۴: ۵۹). ساسانیان در رقابت با رومی‌ها به اقیانوس‌ها راه یافتند و پایگاه‌های بازرگانی و مناطق تجاری در این منطقه دایر کردند. با توجه به کاهش تردد در جاده ابریشم که بر اثر جنگ‌های دائمی ایران و روم پدید آمده بود این تغییر سیاست از سوی ساسانیان ضروری به‌نظر می‌رسید و خلیج فارس جانشین خوبی برای جاده‌های زمینی شد (دریایی، ۱۳۹۲: د ۱۷۲). به‌دنبال تغییر سیاست فرمانروایان ساسانی و رونق رفت و آمد بنادر جدیدی با توجه به نیاز بنا شد. اردشیر بنیانگذار سلسله ساسانی، بنادری چون رواردشیر در فارس و ارمزد اردشیر در ناحیه اهواز را احداث کرد (توفیقیان، ۱۳۹۳: ۲۸). همچنین بُخت اردشیر (بوشهر کنونی) با جاده‌ای به کازرون و شیراز متصل و به‌علت نزدیکی با مرکز استان فارس (شیراز) به بندر مهمی تبدیل شده بود (دریایی، ۱۳۹۲: ج ۱۰۲). فارس نیز مرکز مهمی در تجارت راه دور محسوب می‌شد، چون قالی و مروارید از آنجا به چین و نواحی دیگر صادر می‌شد، همچنین راه‌های مهم تجارت زمینی و دریایی از آن می‌گذشت. ضرب سکه نیز به‌طور دائم و ثابت در آنجا انجام می‌شد (دریایی، ۱۳۹۲: ب ۴۵). بندر مهرویان از توابع بندر دیلم تا سده‌های نخستین اسلامی نیز پر رونق بود و کالاهایی نظیر عود، کافور، عاج، آبنوس، فلفل، صندل، عطریات، دارو، انبه و ادویه هندی از آن طریق به فارس وارد می‌شد (توفیقیان، ۱۳۹۳: ۳۸). منابع از صید مروارید و صدور آن از خلیج فارس گزارش کرده‌اند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۲). مروارید در بازار داخلی نیز بسیار خواهان داشت، زیرا نجبای ساسانی برای تزئینات لباس و پوشش پرنقش و نگار از آن استفاده می‌کردند (بروسیوس، ۱۳۹۲:

۲۳۵). نقش برجسته‌ها، سکه‌ها و مهرهای برجای مانده از این دوره به استفاده از مروارید به صورت گردنبند، گوشواره در تزئینات مو و لباس شاهان، ملکه‌ها، اشراف، نجبا و حتی روحانیون زردشتی گواهی می‌دهند.

از دیگر کالاهایی که از این منطقه به سیلان صادر می‌شد می‌توان به اسب‌های ایرانی اشاره کرد (دریایی، ۱۳۹۲ ج : ۱۰۲). در تجارت بین خلیج فارس و بنادر آسیایی و آفریقایی یکی از مهم‌ترین کالاهایی که از ایران صادر می‌شد و در سراسر شبه قاره هند، شرق آفریقا و جنوب خلیج فارس خریداران زیادی داشت می‌توان به شراب تولید شده از فارس اشاره کرد (توفیقیان، ۱۳۹۳ : ۱۱۵).

بندر مهم دیگر سیراف بود که با جاده‌ای به فیروز آباد و شیراز می‌پیوست. بقایای سیراف اهمیت تجاری آن را نشان می‌دهد. از این شهر هزاران قطعه ظروف چینی به همراه سکه‌های اسپانیایی، روسی، سوری و قدیمی‌ترین سکه‌های اسلامی خوانای تاریخ‌دار، شیشه، سنگ لاجورد و تعدادی ظروف ساسانی - اسلامی به دست آمده است (دریایی، ۱۳۹۲ د : ۱۷۵). در مقدمه ابن خلدون از سیراف نام برده شده و آمده که این منطقه دارای خاک سرخی بوده که جهت مهر و موم مورد استفاده قرار می‌گرفته است (ابن خلدون، ۱۳۵۲ : ۱ / ۵۰۹). همچنین چوب ساج از هندوستان و زنگبار به این بندر وارد می‌شد و اهالی این بندر به سفرهای دریایی معروف بوده و از راه تجارت دریایی امرار معاش می‌کردند. در مسالک الممالک نیز به سیراف اشاره شده است:

« مردمان سیراف را از بازرگانی دریا روزی تمام هست. » (اصطخری، ۱۳۴۰ : ۱۲۱).
خانه‌های ساخته شده در سیراف نمایانگر صادرات و واردات به آسیا و آفریقای شرقی بوده است.

۳. عوامل تأثیرگذار در رشد تجارت

ساسانیان با بهره‌برداری از عوامل طبیعی مانند آب و خاک حاصلخیز به احداث و توسعه شهرها و بنادر جدید همت گمارده و با به‌کارگیری افراد متخصص و ماهر و تمرکز صنایع جدید در جهت رونق بخشیدن به تجارت و بازرگانی گام‌های مؤثری برداشتند.

۳-۱. کشاورزی

کشاورزی در اقتصاد ساسانی مهم‌ترین عامل محسوب می‌شد و ایران به‌علت داشتن نواحی کشاورزی متعدد بیشترین مالیات را از کشاورزی به‌دست می‌آورد. آلتهایم براساس اطلاعات طبری محاسبه کرده است که در دوره خسرو دوم (حک: ۵۹۰-۶۲۸ م) مالیات کشاورزی $\frac{۳}{۴}$ برابر مالیات شهری بوده است. طبق گفته طبری گندم، جو، برنج، انگور، یونجه، نخل و درخت زیتون مشمول مالیات می‌شد؛ در عوض سبزی، کنجد، خیار، پنبه و نخلستان‌های منفرد و تک افتاده از پرداخت مالیات معاف بودند (شیپمان، ۱۳۸۴: ۹۵-۹۶). خوزستان یکی از مهم‌ترین مناطق کشاورزی در ایران دوره ساسانی بود. بهره‌گیری از شبکه‌های وسیع آبیاری، موجب شده بود خوزستان به سرزمینی حاصلخیز و سرسبز تبدیل شود. علاقه‌مندی ساسانیان نسبت به توسعه کشاورزی و زمین‌های گسترده و قابل کشت منطقه عراق و خوزستان موجب شده بود محصولات مختلفی نظیر حبوبات، علوفه، الیاف برای ریسندگی، میوه‌هایی نظیر انگور، زردآلو، انجیر، پسته، بادام، زیتون و انواع سبزی‌ها در این منطقه کشت شود (التهایم، ۱۳۸۲: ۲۴). نیشکر نیز یکی از محصولات عمده خوزستان بود و شکر و قند پارسی مشهور بود (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۲/۳۲۸).

۳-۲. شهرسازی

حکومت ساسانی از ابتدای شکل‌گیری در کنار ترویج کشاورزی و ساخت و تقویت شبکه آبرسانی به ایجاد شهرهای سلطنتی پرداخت. ساخت سکونتگاه‌ها توسط ساسانیان فقط منجر به ایجاد شهرهای جدید و پرجمعیت‌تر کردن منطقه محدود نمی‌شد، بلکه باعث انتقال جمعیت مناطق دور افتاده به کنار جاده‌ها و به کار گماردن آن‌ها در امور بازرگانی می‌شد (دریایی، ۱۳۹۲ ج: ۱۰۶). متن پهلوی شهرستان‌های ایران از شهرهایی که در دوره ساسانی احداث شده نام برده‌است. به عنوان مثال شهرهای شوش و شوشتر، خوارزم، مرو رود، گوراردشیر، همدان، کرمان از جمله این شهرها هستند (جاماسب آسانا، ۱۳۹۱: ۵۰-۵۱). در این متن از عواملی که موجب پدیدآمدن این شهرها گردیده و بنیانگذاران آن‌ها یاد شده است. اگرچه برخی از این شهرها توسط کسانی که در این متن از آن‌ها نام برده شده بنیاد نشده‌اند و تاریخ بنای این شهرها به دوره‌های قبلی بازمی‌گردد، ولی در دوره ساسانی بسط و توسعه یافته‌اند (پیگولوسکایا، ۱۳۸۷، ۱۶۱).

بنابر کتیبه شاپور یکم بر کعبه زردشت، شاپور یکم (حک: ۲۳۹/۲۴۰ - ۲۷۰/۲۷۲) پس از پیروزی بر رومیان، اسرای رومی را به داخل ایران منتقل کرد و در آسورستان، پارس، خوزستان و پارت اسکان داد (عریان، ۱۳۸۲: ۷۱). منابع اشاره می‌کنند شاپور یکم به دلایل اقتصادی و جمعیت شناختی این افراد را در شهرهای کم جمعیت ولی حاصلخیز اسکان داد و از آنان در کارهای ساختمانی و صنعتی استفاده کرد (ویسهوفر، ۱۳۹۰: ۲۴۹). عده‌ای از رومیان اسیر، همراه امپراتور والرین به جندی شاپور انتقال یافتند. این شهر که به ظاهر برای اسکان اسیران رومی به وسیله شاپور یکم ساخته شد، از همان موقع یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین شهرها و مراکز فرهنگی ایران ساسانی شد (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۷۷). سربازان اسیر رومی در خوزستان و در شهرهایی که خود آنان طبق طرح اردوگاه‌های رومی بنا کردند استقرار یافته و به عنوان متخصص، معمار، مهندس و اهل فن در تحقق بخشیدن به کارهای عام‌المنفعه به‌ویژه

بنای پل‌ها، سدها، و راه‌ها به ایرانیان یاری رساندند و حکومت از خدمات آنان سود بسیاری برد (مشکور، ۱۳۸۹: ۱۸۹/۱). در این دوره برخلاف دوره پارت‌ها به دلیل وجود اسرای جنگی تنوع زیادی در حرفه‌ها دیده می‌شود و بعضی حرفه‌ها بسیار تخصصی شده بود (شیپمان، ۱۳۸۴: ۹۶). البته بعضی شهرها در دوره پارت‌ها یا پیش از آن تأسیس شده بود^۱، اما پدید آمدن صنایع جدید منجر به شکوفایی بازرگانی این شهرها در این دوره شد، چراکه در اواخر دوره اشکانی بازرگانی با دولت‌های مجاور متوقف شده بود (همان: ۹۷).

خوزستان از مناطق مهم دوره ساسانی بود. این منطقه علاوه بر این که قطب کشاورزی بود مرکز تجمع گروه‌های مختلف دینی و نژادی نیز به شمار می‌آمد و در سال‌های اولیه پس از اسلام نیز مسلمانان عرب از عربستان و عراق به شوشتر، شوش و دیگر شهرهای خوزستان مهاجرت کردند. زردشتیان این منطقه نیز در کنار یهودیان و مسیحیان به تجارت و کشاورزی می‌پرداختند. گروهی از زردشتیان که مدت طولانی در خوزستان اقامت داشتند به دلیل مقاصد تجاری به زبان‌های فارسی میانه، آرامی و کمی عربی آشنا بودند و بومیان برای برقراری روابط اداری - تجاری با تازه واردان از این مهارت بهره می‌بردند (گرشاسب چوکسی، ۱۳۹۱: ۴۷).

۳-۳. صنعت بافندگی

صنایع دستی از جمله بافت پارچه و حریربافی در خوزستان رواج داشت و گسترش طرح و رنگ و تنوع جنس پارچه‌ها در دوره ساسانی مشهود است. در نقوش دیواری شوش متعلق به سده چهارم میلادی و نقش برجسته طاق بستان جامه‌های رنگارنگ با نقوش هندسی دیده

۱-مانند استخر که توسط اردوان پارتی بنا نهاده شد (جاماسب آسانا، ۱۳۹۱: ۵۱).

می‌شود. تحول تدریجی طرح پارچه‌ها در قطعات پراکنده پارچه‌هایی که به دوره ساسانی نسبت داده‌اند و امروزه در موزه‌های مختلف نگهداری می‌شوند قابل توجه است.

بافت پارچه‌های ابریشمی از آغار فرمانروایی ساسانی انجام می‌شد. شاپوریکم با استخدام برخی ابریشم‌بافان سوری و تولید ابریشم خام در ایران گام مؤثری در گسترش این صنعت برداشت (جعفری دهقی، ۱۳۹۳: ۳/ ۳۰۴). در دوره شاپور دوم نیز صنعت نساجی گسترش یافت. بنابر گزارش مروج‌الذهب شاپورپس از حمله به مناطقی از روم ساکنان آنجا را به ایران منتقل کرد و در شوش و شوشتر و دیگر شهرهای خوزستان اقامت داد و از آن هنگام در شوشتر دیبای شوشتری و انواع حریر، در شوش خز و در نصیبین پرده و فرش‌بافی رونق گرفت (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۵۴؛ یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۲/ ۳۲۹). مقدسی نیز در کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم اشاره کرده است که شهرهای شوشتر، جندی شاپور و اهواز در تأمین منسوجات ابریشمی مشهور بوده‌اند (۱۳۶۱: ۶۰۳-۶۱۰). کارگاه‌های پارچه بافی سینیز و مهرویان نیز به دلیل بافت پارچه‌های اعلا که برای عبا و لباس سلاطین و بزرگان استفاده می‌شد شهرت داشتند (حدود العالم، ۱۳۴۰: ۱۳۲). البته در گذشته، کتان از مصر وارد سینیز می‌شد و بعدها مردم این شهر، آن را کاشته و علاوه بر رفع نیاز خود این محصول را به مناطق دیگر صادر می‌کردند. چنانکه در مورد مرغوبیت کتان و پارچه‌های کتانی در سفرنامه ابن حوقل چنین آمده است:

« پارچه‌های کتانی سینیزی معروف است و در این امر همه اتفاق نظر دارند و عطر آن چنانکه به این پارچه‌ها به سبب لطافتی که دارند می‌چسبد، به‌هیچ پارچه‌ای چنین نمی‌چسبد» (ابن حوقل، ۱۳۳۶: ۳۸-۳۹).

۴. تجارت خارجی

تجارت یکی از ارکان اساسی تعیین کننده سیاست دولت ساسانی در قبال کشورهای دیگر محسوب می شد. روابط تجاری با دولت های چین، روم، ارمنستان، هند و عربستان که از گذشته نیز وجود داشت در این دوره دچار تغییراتی شد، به گونه ای که بعضی مراکز تجاری رونق یافته و برخی بنابه سیاست های دولت ساسانی از صحنه رقابت کنار گذاشته شدند.

۴-۱. تجارت با چین

سابقه نخستین روابط مردم چین با ایران بین سال های ۸۷ و ۴۹ ق. م است اما روابط رسمی دربار چین و ایران از سال ۵۱۹ میلادی آغاز شده بود (نفیسی، ۱۳۳۱: ۱۵). یافته های فراوان سکه های نقره ساسانی متعلق به سده پنجم و ششم میلادی در چین، نشانه رونق تجارت ساسانیان با شرق و غرب است که آن را «بازرگانی سیاسی» نامیده اند (دریایی، ۱۳۹۲ ج: ۱۰۷) در اثر رونق تجارت بین آسیای شرقی و غربی بین دربار چین و دولت ایران روابط سیاسی نیز دایر شد (هاندا، ۱۳۵۰: ۲). تجارت با چین از دو طریق انجام می شد، یکی جاده ابریشم و دیگری از راه دریا. به دست آمدن سکه های ساسانی در سواحل چین بیانگر وجود روابط دریایی تجاری بین این دو کشور است.

از جمله سه منطقه کوکونگ^۵، یینگداک^۶، سویی کای^۷ در جنوب شرقی چین از مناطقی است که سکه های ساسانی از آنجا به دست آمده و حاکی از آمدن کشتی ها از خلیج فارس به این مناطق است (دریایی، ۱۳۹۲ ج: ۱۰۵-۱۰۶). حضور ایران در این مناطق به گونه ای است که

^۵ -kukogung

^۶ -Yangdak

^۷ -Suikai

حتی کالاهای غیر ایرانی که از نواحی غربی وارد چین می‌شدند به نام کالای ایرانی، شهرت داشتند (pulleyblank, ۱۹۹۱: ۴۲۸). از محصولات صادراتی ایران به چین می‌توان پسته، زعفران، حنا، کتیرا، برنج، شکر، زیره، خرما، کرچک، زیتون، مواد خوشبو کننده نظیر زاج، کافور، صبر زرد، پارچه‌های زری، فلزاتی مانند روی، فولاد و سنگ‌هایی چون زمرد، فیروزه، الماس، لاجورد، کهربا و مرجان را نام برد (نفیسی، ۱۳۳۱: ۱۵۸). همچنین قالی ایران که برای سلسله «سویی» ارزشمند بود به چین صادر می‌شد و دارابگرد، جهرم و فسا مهم‌ترین مکان‌های صنعت قالی بودند (دریایی، ۱۳۹۲ ب: ۴۶). چینی‌ها از طریق راه‌های دریایی اقیانوس هند نیز کالاهای خود را به بازارهای جهانی می‌رساندند. دولت ساسانی به کمک بازرگانان فعال ایرانی در این مورد گوی سبقت را از رقیب دیرینه خود (روم) ربوده و همه ابریشمی را که از طریق دریا به هند می‌رسید خریداری می‌کرد (جعفری، ۱۳۸۸: ۱۷ / ۲۵۸).

۴-۲. تجارت با روم

با توجه به سابقه طولانی دشمنی و رقابت میان رومی‌ها و ایرانی‌ها ساسانیان به تدریج دریافتند از راه تجارت می‌توانند به این رقیب دیرین غلبه کنند. در جنگ‌های این دو دولت عامل کسب منافع اقتصادی نقش اساسی داشت. با توجه به طولانی بودن جنگ‌های ایران و روم درمی‌یابیم که دو قدرت از لحاظ سیاسی - نظامی، نیرویی نسبتاً برابر داشتند و تنها چیزی که سرنوشت این جنگ‌ها را تعیین می‌کرد تجارت بود. از این‌رو ساسانیان با تغییر نگرش، جنگ را به سمت تجارت سوق دادند و موفقیت‌های قابل توجهی نیز کسب کردند.

روابط تجاری میان ساسانیان و رومیان در مناسبات سیاسی و دیپلماسی دو حکومت تأثیر مهمی داشت، به گونه‌ای که روم می‌کوشید از توان تجاری ساسانی بکاهد. در این راستا رومی‌ها

تلاش کردند حتی به ابریشم چین دسترسی مستقیم پیدا کنند تا به این وسیله دست واسطه‌گران ایرانی را از آن کوتاه کنند.

ابریشم کالای انحصاری چین بود و از طریق ایران به روم می‌رسید. رومی‌ها، چینی‌ها را «سرس» یعنی تولید کننده ابریشم می‌نامیدند. با ازدیاد تجارت شرق و غرب در دوره ساسانی فن تربیت کرم ابریشم و فن بافتن پارچه‌های ابریشمی به‌خصوص پارچه‌های نقش‌دار ابریشمی از چین به ایران رسید و باعث ترقی بافندگی در دوره ساسانی گردید. دیبای ایرانی مورد پسند و توجه رومی‌ها قرار گرفت و جای دیبای چینی را گرفت و حتی به چین که کانون پارچه‌های ابریشمی بود نیز صادر می‌شد. ابریشم کالای مورد نیاز رومی‌ها بود که ساسانیان تأکید ویژه‌ای بر کنترل بازرگانی آن داشتند، از این‌رو به طور مداوم رومی‌ها در کار تجار ایرانی کارشکنی می‌کردند تا آن را به بهایی ارزان‌تر به دست آورند. اما ساسانیان با برپا کردن کارگاه‌هایی در شوش، جندی شاپور و شوشتر و در رقابت با همتهای چینی و سوری - فنیقی، ابریشم خام را وارد کرده و طرح‌هایی را تولید کردند که در مصر نیز از آن تقلید شد (دریایی، ۱۳۹۲ الف: ۱۵۲). رقابت برای در اختیار گرفتن بازار ابریشم میان ایران و روم به‌طور مداوم ادامه داشت؛ چنانکه در زمان ژوستینین، وی فرستاده‌ای نزد حبشیان و حمیریان فرستاد. وی با یادآوری آنکه هر دو از یک کیش هستند ضمن دعوت به اتحاد، خاطر نشان کرد اگر ابریشم را از هند بخرند و به رومیان بفروشند علاوه بر سود هنگفتی که عایدشان می‌شود از رفتن پول رومی‌ها به جیب دشمن آن‌ها که ایرانی‌ها هستند جلوگیری می‌شود. بازرگانان حبشی در ابتدا قول همکاری دادند ولی در عمل موفق نشدند چرا که ایرانی‌ها به دلیل نزدیکی به هندوستان همیشه به محض رسیدن کشتی‌ها در بنادر، ابریشم را خریداری می‌کردند و مجالی برای حبشیان باقی نمی‌گذاشتند (پروکوپوس، ۱۳۹۱: ۹۹). در این راستا رومی‌ها در نیمه قرن ۶ م پیمان‌هایی از جمله با ترکان منعقد کردند و حتی با دزدیدن تخم کرم ابریشم، صنعت ابریشم را

به غرب وارد کرده و از راهبان هندی برای رشد و گسترش این صنعت بهره گرفتند (بروسیوس، ۱۳۹۲: ۲۳۶). از این زمان بین خاقان ترک و امپراتوری روم شرقی روابط و مناسبات سیاسی و تجاری دوستانه‌ای برقرار شد که این مناسبات در جنگ ایران با بیزانس نتایج مهمی دربر داشت (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۶۱).

بعدها راه بازرگانی جدیدی که از قفقاز می‌گذشت بین ترکان و رومیان گشوده شد که این راه تازه دیگر از ایران نمی‌گذشت (لوکونین، فرای، ۱۳۹۳: ۳-۲ / ۱۴۲). تجارت ابریشم از طریق دریای خزر نیز سبب کاهش سلطه ساسانیان بر انحصار ابریشم شد (نولدکه، ۱۳۸۷: ۴۳). در تجارت این منطقه آبسکون نقش مهمی داشت. آبسکون جزیره و شهری بر ساحل دریای خزر و ازمرزهایی بود که در مقابل ترکان و قبایل غُز قرار داشت و در قرن چهارم بازار بزرگی برای داد و ستد ابریشم بود. از این بندر مهم تجاری کالا با گیلان مبادله می‌شد (حقیقت، ۱۳۷۰: ۱۰۰). چنین به نظر می‌رسد ایجاد راه‌های جدید باعث کاهش عبور کاروان‌های تجاری از خاک ایران شد که پیامد آن کاسته شدن از درآمد گمرکی ایران بود.

۴-۳. تجارت با ارمنستان

ارمنستان صحنه همیشگی رقابت سیاسی ایران و روم بود. در سال ۳۸۴ م ساسانیان و امپراتوری روم شرقی ارمنستان را بین خود تقسیم کردند. بخش شرقی آن سهم ایران ساسانی و بخش غربی که کوچکتر بود، قسمت امپراتوری روم گشت. کشمکش‌ها در باب ارمنستان از این پس هم، بارها پدید آمد اما این تقسیم‌بندی تا پایان عهد ساسانیان، کم و بیش، همچنان باقی ماند (زرین کوب، ۱۳۷۱: ۴۵۵/۱). ارمنستان مرکز بازرگانی ساسانیان و رومیان جهت داد و ستد کالاهای هند و ایبری محسوب می‌شد. اما به تدریج ارمنستان به سبب وجود مشکلات سیاسی اهمیت خود را از دست داد و سپس بین‌النهرین تبدیل به راه مهم تجاری شد. در طی

جنگ‌های اواخر قرن ۶ و اوایل قرن ۷ از اهمیت این راه‌ها کاسته و به اهمیت راه عربستان افزوده شد که پیامدهای مهمی برای توسعه اقتصاد ساسانیان و اسلام داشت (دریایی، ۱۳۹۲ ج ۱: ۱۰۹).

۴-۴. تجارت با عربستان

در اواخر دوره ساسانی منافعی که ایران از عربستان کسب می‌کرد بیش از یک امر تجاری بوده است. ساسانیان از راه زمین بازرگانان را به سمت داخلی خطوط تجاری خود جذب می‌کردند و آنان را به خرید و فروش محصولات محلی تشویق می‌نمودند. همچنین آن‌ها در توسعه سیستم آبیاری برای کشاورزی، استخراج مس و نقره در عمان، بهره‌برداری از معادن عربستان و صنعت چرم و منسوجات یمن نقش داشته‌اند. همچنین تصرف بحرین، عمان و یمن در اواخر دوره ساسانی به دلیل اهداف اقتصادی و بهره‌برداری از منابع و گسترش تولیدات تجاری بوده است. مهاجرت ایرانیان در پیشرفت و توسعه عربستان نقش داشت که این رشد اقتصادی را می‌توان به دلیل مستعمره بودن عربستان توسط ایرانیان دانست (مورونی، ۱۳۸۵: ۹۰ و ۱۰۵).

سیاست کلی و دیرینه دولت ایران در سرزمین‌های عرب‌نشین مانند حیره این بود که مرزبانان و فرمانروایان ایرانی در امور داخلی عرب‌ها دخالت نکنند و اداره امور آن‌ها را بر روال سنت ایشان همچنان بر عهده شیوخ قبایل که معمولاً از خاندان‌های سرشناس عرب بوده‌اند واگذار می‌کردند. حتی حفظ امنیت کاروان‌های بازرگانی که از وظایف اصلی کارگزاران ایرانی بود، در قلمرو هر یک از قبایل عربی در مقابل پرداخت حق‌الزحمه‌ای بر عهده همان قبیله گذاشته می‌شد. به این ترتیب رابطه بین آن‌ها مبتنی بر جلب همکاری و اعتماد برپایه کمک و همراهی استوار بوده و چهره‌ای ملایم داشته‌است (محمدی ملایری، ۱۳۷۹: ۱/ ۲۷۹).

ساسانیان می‌خواستند در حیره به وساطت دولت لخمی آن، نه تنها از حواشی بیابانی حراست

نموده و راه را برای کاروان‌های بازرگانی که به حجاز و یمن می‌رفتند امن کنند؛ بلکه مایل بودند از این طریق نفوذ سیاسی خود را در غرب شبه جزیره عربستان نیز گسترش دهند. گارسویان معتقد است ایران به‌عنوان بخشی از مبارزه‌اش با بیزانس پیش از سده ششم میلادی می‌کوشید تا از طریق شاهراه تجاری و فرهنگی شناخته شده حیره- مکه، حتی در مکه و یثرب نیز نفوذ کند و بدین طریق با نفوذ اعراب غسانی که متحدین بیزانس به شمار می‌آمدند در حجاز مقابله کند (گارسویان، ۱۳۹۴: ۳- ۱/ ۷۱۳). این همکاری دو طرفه بین دولت ایران و حکومت حیره مدت‌ها ادامه داشت تا آنکه در زمان خسرو پرویز این رابطه دوستانه جای خود را به دشمنی داد.

در اواخر قرن ۶ و اوایل قرن ۷ میلادی که به دلیل مشکلات سیاسی از اهمیت بین‌النهرین و ارمنستان کاسته شده بود بر اهمیت راه عربستان بسیار افزوده شده که پیامد مهمی برای توسعه اقتصاد عربستان و اسلام داشت (دریایی، ۱۳۹۲ ج: ۱۰۹).

۵. تجارت داخلی

تجارت داخلی نیز در دوره ساسانی دارای اهمیت بود. اگرچه در این دوره تجارت در دست دولت قرار نداشت بلکه تحت اختیار انجمن‌ها و شرکت‌هایی بود که توسط شرکایی از افراد عادی یا جماعات دینی که سرمایه‌های خود را به اشتراک گذاشته و شرکتی را تشکیل داده بودند انجام می‌شد (دریایی، ۱۳۹۲ ج: ۱۱۱). در فارسی میانه برای شرکت‌های این چنینی واژه «همبای»^۸ به معنای شریک و حریف آمده است (مکنزی، ۱۳۷۹: ۸۴). گیزلن معتقد است برخلاف دخالت غیر مستقیم دولت بر بازرگانی، خاندان سلطنتی اقتصاد را غاصبانه به انحصار

^۸ -hambāyih

خود در آورده بود، اما به نظر می‌رسد بیشتر تولیدات اقتصادی در دست مؤسسان شرکت‌های خصوصی بود و دولت به جای شرکت مستقیم در فعالیت‌های اقتصادی، بیشتر نگران گرفتن مالیات‌ها، خراج‌ها و عوارض گمرکی بود (گیزلن، ۱۳۸۵: ۱۳۹). قوانین و مقررات، معاملات داخلی را نیز همانند تجارت بین‌المللی نظم می‌بخشید. شرکت‌ها تأمین محصولات مورد نیاز بازار را تقبل می‌کردند که خانواده‌ها یا تجار بزرگ در بازار محصولات یا خدمات را به معرض فروش می‌گذاشتند (فرای، ۱۳۸۵ الف: ۷۴). کالاهای اصلی شامل اجناسی چون مواد غذایی، حبوبات، شراب، خشکبار، روغن خوراکی و ... بود که کمتر جنبه تجملی داشت. همچنین پارچه، لباس، ظروف آشپزخانه و ظروف سفالی محلی و وارداتی در بازارهای مناطق مختلف شاهنشاهی ساسانی و در آسیای مرکزی یافت می‌شد. احتمالاً در هر دو ناحیه محصولات لبنی، گوشت، پشم و فرش‌های بافته شده با وسایل و ظروف معاوضه می‌شد. مواد غذایی نیز توسط روستاییان ساکن تهیه می‌شد (همان: ۷۳-۷۴).

۵- ۱. تجارت و بازرگانی از دیدگاه متون زردشتی

حرفه بازرگانی جزو مشاغلی است که برخی متون زردشتی با دیدگاه متفاوت از آن یاد کرده‌اند. ساختار طبقاتی جامعه ایران در عصر ساسانی به چهار طبقه روحانیون، نظامیان، کشاورزان، تجار و پیشه‌وران تقسیم می‌شد. سه طبقه اول اعتبار و جایگاه ویژه خود را داشتند. چنانکه از اختصاص آتشکده‌های خاص به آن‌ها می‌توان حدس زد که این گروه‌ها از اعتبار بیشتری برخوردار بوده‌اند. اما طبقه پیشه‌وران و بازرگانان که عده کثیری از افراد را نیز شامل می‌شد نه تنها آتشکده‌ای نداشتند بلکه نگرشی تحقیرآمیز نسبت به آنان وجود داشت (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۵۰).

براساس لحن و زبان متفاوتی که در متون پهلوی درباره پیشه‌وران و تجار به کار رفته می‌توان دریافت که در دیانت زردشتی نسبت به این طبقه دیدی متفاوت از دیگر پیشه‌ها وجود داشته است. به عنوان مثال در پرسش ۳۰ و ۳۱ مینوی‌خرد که به وظایف هریک از طبقات اجتماعی پاسخ داده شده است در مورد پیشه‌وران و بازرگانان چنین آمده است:

« وظیفه آن‌ها این است که کاری را که ندانند بدان دست نبرند و آنچه دانند خوب و با دقت انجام دهند و مزد عادلانه خواهند، چه کسی که کاری را نداند و بدان دست زند ممکن است آن کار تباه شود یا ناکرده برجای ماند و حتی اگر مردی را که کار از آن اوست خشنود کند با این همه آن گناه بر ذمه او باشد.» (تفضلی، ۱۳۹۱: ۴۹)

تفضلی چنین استنباط می‌کند بازرگانی از پایین‌ترین مشاغل در دوره ساسانی بوده، که باعث فردگرایی و سودجویی بوده است (تفضلی، ۱۳۸۵: ۴۹). این نگرش منفی و دید تند نسبت به پیشه‌وران و تجار در حقیقت ناشی از این باور در دیانت زردشتی است که احترام به چهار عنصر آتش، خاک، آب و باد را واجب می‌دانستند. این درحالی بود که هر صنعتگر و کارگری مجبور بود در کار روزانه خود از سه عنصر آب، خاک و آتش استفاده کند و از این‌رو موبدان؛ صنعتگران را مردمانی مردود و بد سیرت می‌دانستند و از اجتماع دینی خارج می‌کردند و به آنان در حکم دشمنان اهورامزدا می‌نگریسته و به طریقی زشت با آنان رفتار می‌کردند (حقیقت، ۱۳۸۵: ۱۴۵). تاجران گاه در معاملات خود سوگندهای دروغ یاد می‌کردند یا برای به دست آوردن سود بیشتر گاه با حيله و تزویر هم‌نوع خود را فریب می‌دادند؛ به همین جهت از دیدگاه دیانت زردشتی چندان جایگاه برجسته‌ای نداشتند. دیدگاه منفی که نسبت به تجار و پیشه‌وران وجود داشت موجب شد تا حدی زردشتیان به این‌گونه پیشه‌ها کمتر روی بیاورند و ادیان غیر زردشتی یا قومی چون سغدیان، مسیحیان، یهودیان یا اسیران جنگی بیشتر به پیشه‌وری و تجارت بپردازند. در زمان شاپوریکم وی گروهی از یهودیان را که در شهرهای

ارمنستان ساکن و به تجارت و صنعت مشغول بودند به اجبار به ایران منتقل کرد تا مبادلات بین آسیا و غرب به وسیله آنان در داخل ایران تمرکز یافته و بدین وسیله تحولی در صنعت و بازرگانی به وجود آورد (پاسدروماجیان، ۱۳۶۹: ۱۲۶). هر چند دولت ساسانی به دلیل دید منفی دیانت زردشتی به حرفه بازرگانی، کمتر به صورت مستقیم وارد بازار داد و ستد می شد اما تلاش می کرد با اعمال نظارت جدی خود بازار و بازرگانان را تحت نظر داشته باشد. در هیچ زمانی تجارت به این اندازه تحت نظارت جدی دولت قرار نگرفته بود. اما این امر در طول زمان تأثیر منفی بر روی تجارت خارجی بر جای گذاشت و باعث شد تا آزادی اقتصادی بسیار محدود شده و مبادله برخی کالاهای سودآور نظیر ابریشم تنها در انحصار دولت قرار گیرد (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۴۰۹). انحصاری شدن تجارت بعضی کالاها به شدت تجار و بازرگانان را متضرر کرده و از علاقه و تمایل آنها به ادامه فعالیت بشدت کاست و رشد تجارت را با سیر نزولی روبه رو کرد.

علاوه بر این عوامل دیگری نیز تجارت را با مشکل مواجه می ساخت. خطراتی چون غرق شدن، آتش سوزی، مصادره اموال توسط دولت و یا دستبرد از سوی دشمنان و دزدان که کاروان های تجاری و تجار را تهدید می کرد (لوکونین، فرای، ۱۳۹۳: ۳-۲ / ۱۴۱). همچنین اخذ عوارض گمرکی در کنار مرزها و دروازه شهرها و اخذ مالیات و بهره بالای وام ها توسط دولت مرکزی به نوبه خود می توانست برای تجار محدودیت هایی را فراهم کند و آنها را از ادامه فعالیت باز دارد و اقتصاد کشور را تضعیف کند.

۵-۲. قوانین تجارت

گرچه دولت ساسانی به ظاهر دخالت مستقیمی بر تجارت نداشت، این صنف باید از قوانین تدوین شده ای تبعیت می کرد. چنانکه پیشه وران و تجار زیر نظر شخصی با عنوان «رئیس

صنعتگران» اداره می‌شدند. این شخص می‌توانست غیر زردشتی نیز باشد (تفضلی ۱۳۸۵: ۵۰). از نکات حقوقی کتاب مادیان هزار دادستان فصل ۲۷-۲۸-۲۹ این گونه استنباط می‌شود که تجارت ساسانیان تا حد زیادی در اختیار اتحادیه‌ها و شرکت‌ها یا خانواده‌های بازرگانی بوده که در زمینه قوانین و مقررات حاکم در خرید و فروش و تولیدات خبره بودند و مالکیت توسط اسناد رسمی منتقل می‌شد. از قوانین تقسیم دارایی و ارث نیز به‌نظر می‌رسد در این دوره مالکیت عمومی کالا، زمین و خانه شایع‌تر از مالکیت خصوصی بوده است. قوانین و مقررات، معاملات داخلی را نیز مانند تجارت بین‌المللی نظم می‌بخشید (فرای، ۱۳۸۵ الف: ۷۴). براین اساس می‌توان گفت شاهان ساسانی برای پیشرفت کشور و گسترش بازرگانی و تجارت تعصبات ملی و مذهبی خود را تا حدودی کنار گذاشته و از تخصص افراد تبعیدی و مهاجر استفاده می‌کردند و عموماً بهترین صنعتگران در استخدام کارگاه‌های شاهی قرار می‌گرفتند.

در این دوره جریان تجارت به جای داد و ستد کالا، بر پایه نظام پولی استوار بود. براین اساس در شهرها استفاده از سکه رواج داشت ولی در روستاها مزد کارگران و سربازان و کارگزاران و حتی مالیات به‌صورت جنس پرداخت می‌شده است (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۴۰۸). در بخش تجارت خارجی سکه‌های نقره با عیار بالا که دولت ساسانی ضرب می‌کرد به‌عنوان پول تا واحد تورفان ترکستان و نیز در تجارت با نواحی بالای رود ولگا در روسیه و دریای سیاه دارای ارزش بود (فرای، ۱۳۸۵ الف: ۷۲). رومی‌ها از طلا و ساسانیان از سکه‌های نقره، مسی و به‌ندرت از طلا برای ضرب سکه استفاده می‌کردند. درهم نقره ارزش و بهایی داشت که در ممالکی چون هندوستان از سکه‌های ساسانی تقلید می‌کردند و این نشان از قدرت اقتصادی یا حیثیت و اعتبار ساسانیان در نظر همسایگانش بود (دریایی، ۱۳۹۲ ب: ۱۱۶). در این دوره استفاده از برات متداول شد، گرچه سابقه برات به هزاره دوم ق.م باز می‌گردد که بانکداران یهودی بابل در این امر نقش داشتند. بانک‌های شاهنشاهی که زیر نظر ایرانیان یا یهودیان اداره

می‌شدند مبادلات پولی را با اسناد مکتوب انجام می‌دادند کلمه «چک»^۹ یا اصطلاح تضمین سند^{۱۰} از زبان پهلوی به زبان‌های اروپایی راه یافته و بازرگانان مسیحی سوری بعدها برات را از ایران اقتباس و به غرب بردند (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۴۰۸).

همچنین ساسانیان در امور اداری و تجاری از مهر و موم در اسناد و کالاها استفاده می‌کردند. در مورد اقتصاد داخلی از مهرها، گل‌مهر و مهر و موم‌هایی که اطلاعاتی در مورد مؤسسات و ادارات ساسانی در اختیار دارند آگاهی‌هایی می‌توان به‌دست آورد. با استناد به این اطلاعات مبدأ حرکت کالاها پارس بوده است. پارس به منزله بندرگاه یا مرز ورودی به کشور عمل می‌کرده یا رسم آن بوده که کالاها از آنجا حرکت کنند. لاک و مهرهای بزرگ روی بسته‌هایی زده می‌شد که با کاروان یا کشتی تجارتي حمل می‌شدند (دریایی، ۱۳۹۲: ب: ۱۱۰). تعداد زیادی مهرهای تاریخ دار نیز به‌دست آمده که مربوط به اواخر دوره ساسانی است. دورترین نقطه‌ای که این مهرها را یافته‌اند، «مانتای» در ساحل شرقی سریلانکا است (فرای، ۱۳۸۵: ب: ۱۵۵). این مهرها نشان دهنده گستردگی روابط تجاری ساسانیان با نقاط مختلف است.

نتیجه

ساسانیان با بهره‌گیری از اقتصاد حکومت‌های پیش از خود در جهت رشد و توسعه تجارت گام برداشتند و با تدوین قوانین و نظارت بر آن‌ها تحولات جدیدی در زمینه تجارت داخلی و خارجی به وجود آوردند. لازمه تجارت پرداخت مالیات و عوارض بود که دولت ایران از محموله‌های در حال حرکت از شرق به غرب درآمد کسب می‌کرد و در برابر آن امنیت و

^۹ -chèque

^{۱۰} -Avaliser

حراست جاده‌ها را تضمین می‌کرد. در تجارت ساسانی داد و ستد، بر نظام پولی استوار بود. سکه‌های نقره با عیار بالا که دولت ساسانی ضرب می‌کرد به عنوان پول تا ترکستان و چین و روسیه مورد معامله قرار گرفته است و بررسی سکه‌های یافت شده از این مناطق بیانگر گستردگی تجارت ساسانی است. در این دوره ایران با تسلط بر خلیج فارس و بنادر آن که از مراکز مهم بازرگانی به‌شمار می‌آمدند و نظارت و تقویت جاده ابریشم و بهره‌گیری از بنادر شمالی توانست در زمینه تجارت بین‌المللی موفقیت‌هایی کسب کند. احداث بنادر و شهرهای جدید نیز بر رونق تجارت افزود. به استناد متون زردشتی بازرگانی از حرفه‌های مورد توجه ساسانیان نبود که همین امر موجب نقش غیر مستقیم دولت در تجارت بوده است. با وجود این دولت معاملات داخلی را نیز همانند تجارت بین‌المللی نظم بخشید و شاهان ساسانی برای پیشرفت کشور و گسترش بازرگانی و تجارت، تعصبات ملی و مذهبی خود را تا حدودی کنار گذاشته و از تخصص افراد تبعیدی و مهاجر استفاده کرده و عموماً بهترین صنعتگران در استخدام کارگاه‌های شاهی قرار داشتند.

گرچه در دوره ساسانی تجارت نیز همپای سایر امور گسترش یافت، اما مالیات سنگین و بهره بالای وام‌ها باعث محدودیت فعالیت بازرگانان بوده است. به‌طور کلی در دوره ساسانی در تجارت بین‌المللی، بازرگانی یک عامل مهم پر سود در اقتصاد بوده است، اگرچه افزایش عوارض گمرکی در اواخر این دوره موجب رکود روابط تجاری ایران با برخی کشورها شد. با وجود این، قوانین حاکم بر تجارت و نحوه مدیریت شاهان ساسانی بر آن، الگوی حکومت‌های شکل گرفته پس از اسلام بوده است.

کتاب‌نامه

- التهامی، فرانتس، استیل، روت، *تاریخ اقتصاد دولت ساسانی*، ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ سوم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲.
- ابن حوقل، *سفرنامه ابن حوقل بغدادی*، ترجمه جعفر شعار، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۳۶.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، *مقدمه ابن خلدون*، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد ۱، چاپ هفتم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۵۲.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، *مسالك و ممالك*، تصحیح ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.
- امام شوشتری، محمد علی، *تاریخ جغرافیایی خوزستان*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۱.
- بروسیوس، ماریا، *ایران باستان*، ترجمه عیسی عبدی، چاپ دوم، تهران، ماهی، ۱۳۹۲.
- پاسدرماجیان، هراند، *تاریخ ارمنستان*، ترجمه محد قاضی، چاپ دوم، زرین، ۱۳۶۹.
- پروکوپیوس، *جنگ‌های پارسیان (ایران و روم)*، ترجمه محمد سعیدی، چاپ پنجم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۱.
- پیگولوسکایا، نینا ویکتوروونا، *شهرهای ایران در زمان پارتیان و ساسانیان*، ترجمه عنایت‌اله رضا، چاپ چهارم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- تفضلی، احمد، «فهرستی از صنایع و پیشه‌های عصر ساسانی»، زیر نظر حسین کیان راد، *جامعه و اقتصاد عصر ساسانی*، سخن، ۱۳۸۵.
- توفیقیان، حسین، *بنادر تاریخی خلیج فارس (در دوران ساسانی و صدر اسلام)*، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۳.

- جاماسب آسانا، جاماسب جی دستورمنوچهر جی، متن‌های پهلوی، پژوهش سعید عریان، تهران، علمی، ۱۳۹۱.
- جعفری دهقی، محمود، «آرایش و پوشش در ایران»، تاریخ جامع ایران، جلد سوم، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳.
- جعفری، شیوا، «جاده بخور»، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۷، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۸.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
- حقیقت، عبدالرفیع، تاریخ جنبش‌های مذهبی، چاپ دوم، کوش، ۱۳۸۵.
- -----، تاریخ تجلی ایران (مجموعه مقاله‌های تاریخی و جغرافیایی)، کوش، ۱۳۷۰.
- دریایی، تورج، امپراتوری ساسانی، ترجمه خشایار بهاری، تهران، فرزانه روز، ۱۳۹۲/الف.
- -----، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت دیزجی، چاپ چهارم، تهران، ققنوس، ۱۳۹۲/ب.
- -----، شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چاپ ششم، تهران، ققنوس، ۱۳۹۲/ج.
- -----، «خلیج فارس در دوران پیش از اسلام: دوران ساسانیان (۲۰۰-۷۰۰)»، ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان، ترجمه آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی، چاپ دوم، پارسه، ۱۳۹۲/د.
- دیاکونوف، میخائیل میخائیلوویچ، تاریخ ایران باستان، ترجمه روحی ارباب، چاپ ششم، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰.

- راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه (پهلوی-پارتی)، پژوهش سعید عریان، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲.
- رضا، عنایت‌اله، «جاده ابریشم»، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۷، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۸.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، جلد اول، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱.
- شیپمان، کلاوس، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۴.
- فرای، ریچارد نلسون، «تجارت عصر ساسانی»، زیر نظر حسین کیان راد، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، سخن، ۱۳۸۵/الف.
- ---، -----، «مهرها و مهر و موم‌ها»، زیر نظر حسین کیان راد، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، سخن، ۱۳۸۵/ب.
- فرخ، کاوه، سایه‌های صحرا (ایران باستان در جنگ)، ترجمه شهربانو صارمی، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- کریستن‌سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، چاپ هشتم، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۲.
- گارسویان، نینا، «بیزانس و ساسانیان»، تاریخ ایران کمبریج، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، ترجمه حسن انوشه، جلد ۳، بخش ۱، چاپ هشتم، امیرکبیر، ۱۳۹۴.
- گرشاسب چوکسی، جمشید، ستیز و سازش (زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایرانی نخستین سده‌های اسلامی)، ترجمه نادر میرسعیدی، چاپ ششم، تهران، ققنوس، ۱۳۹۱.

- گیرشمن، رومن، *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمد معین، چاپ نهم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.
- گیزلن، ریکا، «اقتصاد عصر ساسانی»، زیر نظر حسین کیان راد، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، سخن، ۱۳۸۵.
- لوکونین، ولادیمیر و ریچارد فرای، *تاریخ ایران کمبریج، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، ترجمه حسن انوشه، جلد ۳، بخش ۲، چاپ ششم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- *مادیان هزار دستان*، گردآورنده فرخ مرد بهرامان، پژوهش سعید عریان، چاپ دوم، تهران، علمی، ۱۳۹۳.
- محمدی ملایری، محمد، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوره انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*، جلد ۱، چاپ دوم، تهران، توس، ۱۳۷۹.
- مسعودی، علی بن الحسین، *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد ۱، چاپ هفتم، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۲.
- مشکور، محمد جواد، *تاریخ سیاسی ساسانیان*، جلد ۱، چاپ سوم، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۹.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱.
- مکنزی، دیوید نیل، *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*، ترجمه مهشید میر فخرایی، چاپ دوم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹.
- مینوی خرد، پژوهش احمد تفضلی، به کوشش ژاله آموزگار، چاپ پنجم، تهران، توس، ۱۳۹۱.

- موروئی، مایکل، « تأثیر اقتصاد اواخر دوره ساسانی بر شبه جزیره عربستان»، زیر نظر حسین کیان راد، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، سخن، ۱۳۸۵.
- نادری قره بابا، حسین، میر صمد موسوی و اسماعیل دلیر، تجارت ایران در دوره ساسانیان (با تکیه بر مستندات باستان‌شناسی)، جهاد دانشگاهی تربیت معلم، ۱۳۸۸.
- نفیسی، سعید، تاریخ تمدن ایران ساسانی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۱.
- نولدکه، تئودور، تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، چاپ دوم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷.
- وثوقی، محمد باقر، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، چاپ دوم، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- ویسهوفر، یوزف، ایران باستان (از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد)، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چ ۱۱، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- یاقوت حموی، بغدادی، معجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی، جلد ۲، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۳.
- هاندا، کوانچی، «روابط سیاسی ایران و چین از خلال منابع چینی»، بررسی‌های تاریخی، شماره ویژه، سال ششم، ۱۳۵۰.
- Pulleyblank, Edwin. G, Chinese - Iranian relations i. in pre - Islam, Encyclopaedia Iranica, editad by Ehsan Yarshater. Vol. V, fasc. ۴, pp. ۴۲۴ - ۴۳۱, ۱۹۹۱.

Abstract

During the Sasanian Empire (۲۲۴-۶۵۱ AD) -which was established based on politic and union religious centralism- not only they achieved success in developing their territory and suppressing the foreign enemies, but also there were significant changes in the flourish of economy, commerce, international and domestic business in this period. The Sasanians who inherited business from the Parthians attempted to develop it by making some changes so that the international business scope of the Sasanians has reached Africa, too. Domestic economy of the Sasanians also went through some changes in this period and followed compiled rules. This survey is going to identify effective factors in the development of the Sasanian business. Coins, seals, remained dishes, Middle-Persian texts and works of Islamic historians give information on Sasanian business. In this survey, the subject is studied through descriptive-analytical method and based on library resources. The studies indicate that in this period, the economic development was greatly indebted to the increase of the business in the East and West which was done through trade routes of Persian Gulf and Silk Road. The competition between two great sovereignties of the area (Rome and Iran) to dominate the area's market and the profit gained from it effected the development of the economy. Also, using the experts and the workforce of the Roman war prisoners and founding new cities played roles in the economic development. During the Sasanian period, the role of the government in economic activities was indirect, and significant profit was granted to the government due to taxation, revenue, and tariff. In the late period of the governance, the increase in the tax rate caused some problems for the merchants and the economic development stagnated. However, the business development in the Islamic era was indebted greatly to the Sasanians' experiences.

Keywords: business, commerce, economy, Sasanian, Iran, Rome